

Media en ethiek

Dirk Verhofstadt

ACADEMIA
PRESS

Uitgeverij Academia Press
Prudens Van Duyseplein 8
9000 Gent
België

www.academiapress.be

Uitgeverij Academia Press maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediativisie van Uitgeverij Lannoo nv.

ISBN 978 90 382 2667 5
D/2016/4804/198
NUR 813

Dirk Verhofstadt
Media en ethiek - Editie 6
Gent, Academia Press, 2017, X + 336 p.

Zesde, herwerkte editie

Vormgeving cover: Keppie & Keppie
Vormgeving binnenwerk: Press Point.be, www.presspoint.be

© Dirk Verhofstadt
© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Inleiding en afbakening	IX
Deel I De basis van de moraal	1
Deel II Ethische systemen	15
1 De deugdenethiek	15
1.1 Liefde	17
1.2 Geloof	18
1.3 Hoop	20
1.4 Voorzichtigheid	21
1.5 Rechtvaardigheid	22
1.6 Zelfbeheersing	23
1.7 Moed	24
1.8 Besluit	26
2 De gevolgenethiek	27
2.1 Het grootste geluk voor het grootste aantal	27
2.2 Levenskunst	30
2.3 Negatief utilitarisme	32
2.4 Besluit	34
3 De plichtenethiek	35
3.1 De categorische imperatief	35
3.2 Universele normen	38
3.3 Rechtvaardigheid als billijkheid	39
3.4 Besluit	43
4 Andere ethische systemen	44
4.1 Moreel intuïtionisme	44
4.2 Capability approach	46
4.3 Uitbreiding van de morele kring	52
4.4 Universeel subjectivisme	57
4.5 Besluit	61

Deel III	Vormen van informatieverbreiding	65
1	Communicatiemiddelen	65
2	Communicatieverstrekkers	73
3	De rol van de geestelijke macht	74
4	Overheidscontrole	81
5	De algemene wil (Jean-Jacques Rousseau)	97
6	Marktfundamentalisme (Robert Nozick)	99
7	Besluit	102
Deel IV	Fundamentele principes	103
1	Het belang van een open samenleving	103
2	De democratie	109
3	Vrijheid van meningsuiting	117
4	Laster, eerroof, smaad, beledigen en kwetsen	121
5	Racisme en discriminatie	124
6	Het belang van privacy	129
6.1	Rechtszaken	134
6.2	Roddeljournalistiek	137
6.3	Reality-tv	140
7	Onafhankelijkheid, waarheidsgetrouwheid en streven naar objectiviteit	143
8	Journalistieke deontologie (Code van Bordeaux)	147
9	Journalistiek ethische regels	149
9.1	Transparantie	149
9.2	Gerechtigheid	150
9.3	Het vermijden van schade	151
9.4	Autonomie	152
9.5	Privacy	153
9.6	Burgerzin	153
10	Besluit	154
Deel V	Ethische methodiek	157
1	Het Potter-Box model	158
1.1	Voorbeeld 1: het gebruik van gruwelijke beelden	159
1.2	Voorbeeld 2: 'embedded journalism'	161
1.3	Voorbeeld 3: het gebruik van valstrikken	162

2	Het stappenplan	165
2.1	Het model van Henk van Luijk	166
2.2	Voorbeeld: beelden van onduidelijke afkomst	168
2.3	Het gevaar voor manipulatie	172
3	Het Drie Ringenmodel	176
4	Media Accountability Systems	178
4.1	Zelfregulering	179
4.2	Bescherming van bronnen	180
4.3	Reclame-ethiek	182
4.3.1	Onwetenschappelijk	183
4.3.2	Onfatsoenlijk	184
4.3.3	Sociaal onverantwoord	184
4.3.4	Sociaal vernederend	185
5	Besluit	187
Deel VI	Media-ethiek in de praktijk	189
1	Journalistiek	190
1.1	Betalen voor informatie	190
1.2	Het tonen van gruwelijke beelden	194
1.2.1	Beelden van de aanslagen van 9/11	199
1.2.2	De foto's in Abu Ghraib	200
1.2.3	De moord op Theo van Gogh	202
1.2.4	Neda Agha Soltan	204
1.2.5	Honger in Afrika	206
1.2.6	Foto van een onbekend slachtoffer	209
1.2.7	Onthoofdingen door de Islamitische Staat	210
1.3	Undercoverjournalistiek	212
2	Populaire media	218
2.1	Paparazzi	218
2.2	Pseudowetenschap	222
3	Nieuwe media	226
3.1	Twitter en privacy	226
3.2	Google en machtsconcentratie	231
3.3	Streetview en privacy	238
3.4	Wikileaks en NSA	240
3.5	YouTube en censuur	244
3.6	Wikipedia en waarachtigheid	248
3.7	Facebook en privacy	252
3.8	Gsm en privacy	258
3.9	eBay en vertrouwen	262
3.10	Feedback en taalgebruik	264
3.11	Amazon als thuisboetiek	270

3.12	Cyberpesten, sexting en ransomware	274
3.13	Skype	278
3.14	Gaming & Gambling	279
3.15	Snapshot en privacy	281
4	Vrijheid van meningsuiting in de praktijk	282
4.1	De fatwa over Salman Rushdie	283
4.2	De moord op Theo van Gogh	286
4.3	De Deense cartoons	291
4.4	Terry Jones en de Koran	294
4.5	Negationisme	297
4.6	De Correspondent	299
4.7	Charlie Hebdo	301
4.8	Het proces Wilders 2	303
4.9	Salafistische organisaties	304
	Bibliografie	311
	Voetnoten	315

Inleiding en afbakening

Ethiek is het vakgebied binnen de filosofie dat zich bezighoudt met de vraag welke menselijke handelingen goed of toelaatbaar zijn en welke slecht of niet toelaatbaar zijn. Mensen zijn ethische wezens die voortdurend hun eigen gedrag en dat van anderen beoordelen, vergelijken, en dit goed- of afkeuren. Mensen zijn in staat tot het goede en het kwade. Hoe kunnen we ze aansporen om het goede te doen en het kwade te vermijden? Binnen de ethiek kennen we een reeks waarden of gemeenschappelijke overtuigingen die door een grote groep mensen worden aanvaard, en normen of concrete voorschriften die mensen moeten volgen teneinde het juiste te doen. De ethiek houdt zich dus bezig 'met het onderzoek en de justificatie van ethische waarden en van morele normen en waardeinstelsels'.¹ De houding van de mens tegenover goed en kwaad vormt het eerste deel van dit handboek.

Dit handboek focust op de normatieve ethiek, dit wil zeggen dat we op zoek gaan naar de morele basisprincipes die bepalen wat goed en wat kwaad is. De volgende stap is een toegepaste ethiek, waarbij we de morele basisprincipes die we hebben onderzocht gaan toetsen aan het functioneren van de media. Media-ethiek is een vorm van toegepaste ethiek waarbij we gebeurtenissen en probleemsituaties die zich voordoen in de media analyseren en beoordelen aan de hand van die morele basisprincipes. We gaan het in dit handboek dus niet hebben over meta-ethiek (waar komen ethische principes vandaan) of descriptieve ethiek (waarom handelen mensen op moreel vlak op deze of gene manier), maar over de manier waarop de media al dan niet ethisch correct handelen.

Met het begrip media bedoelen we alle middelen tot communicatie als dragers van informatie. Heel concreet vallen daaronder de gedrukte media (kranten, tijdschriften, boeken, pamfletten, fotografie enz.), gesproken media (radio, televisie, film, enz.), als nieuwe media (internet, interactieve telefonie, sociale netwerksites) en hybride media (combinaties van de gedrukte, gesproken als nieuwe media). Binnen de

nieuwe media zullen we aandacht hebben voor de zogenaamde sociale netwerksites en mobiel internet. Met informatie bedoelen we de verspreiding en mogelijke ontvangst van kennis in de vorm van nieuwsberichten, ontspanning, reclame, enzovoort. Dit handboek is gericht op de houding van personen die dergelijke media gebruiken, niet op de media als zodanig.

Het opleidingsonderdeel *Media en ethiek* situeert zich in de Bachelor Communicatiewetenschappen, afstudeerrichtingen Communicatiemanagement, Film- en televisiestudies, Journalistiek en Nieuwe Media en Maatschappij. Het doel is de studenten vertrouwd te maken met de kerngedachten van de diverse ethische modellen. Ze moeten finaal in staat zijn om de empirische en theoretische kennis over deze materie om te zetten in een kritisch-normatief model. Daarnaast moeten ze bekwaam zijn om actuele maatschappelijke problemen inzake ethiek en media, te duiden, te bekritisieren, en met rationele argumenten eigen hypothesen te formuleren.

Meer concreet betracht dit opleidingsonderdeel *Media en ethiek* het aanleren van de nodige vaardigheid om in specifieke gevallen een oordeel uit te spreken over het ethisch gehalte van berichten en uitspraken die via de media verspreid worden, ze in een praktische context kunnen evalueren en hierover met rationele argumenten over debatteren. Het moet ook aanzetten tot het naleven van ethische codes bij het zelf gebruiken van sociale netwerksites en andere communicatiemedi.

De basis van de moraal

Het is een wijdverspreid misverstand dat een moraal enkel en alleen zou kunnen bestaan op basis van een metafysische of bovennatuurlijke macht. Deze stelling wordt nochtans verdedigd door de vertegenwoordigers van religies, en van de geopenbaarde godsdiensten – het jodendom, het christendom en de islam – in het bijzonder. Zij stellen dat de bepalingen over goed en kwaad hun basis vinden en neergeschreven staan in heilige teksten zoals de Bijbel en de Koran, of in latere interpretaties van religieuze instituties (zoals de katholieke kerk) en geestelijke leiders (zoals de paus bij de katholieken, rabbijnen in het jodendom, ayatollah's bij de sjiieten en imams bij de soennieten in de islam). Een gekend voorbeeld is dat van Mozes, de belangrijkste profeet uit de Bijbel, die de berg Horeb in de Sinai-woestijn beklom en er uit handen van God de Tien Geboden overhandigd kreeg op twee stenen tabletten. Dit verhaal staat beschreven in het boek Exodus, het tweede deel van de Hebreeuwse Bijbel, dat zou geschreven zijn in de 13de eeuw voor onze jaartelling.² Er bestaat geen enkel wetenschappelijk bewijs dat Mozes echt heeft bestaan en tot vandaag is er geen enkel spoor gevonden van de tabletten waarop de Geboden zouden vermeld hebben gestaan.

Dat een moraal niet gebaseerd hoeft te zijn op een geopenbaarde godsdienst, blijkt uit het bestaan van morele normen die reeds lang voor de opkomst van het jodendom, christendom en de islam bestonden. De Codex Hammurabi die werd opgesteld rond 1780 v.o.t. is een duidelijk voorbeeld van dit autonoom ontstaan van een moraal los van een geopenbaarde tekst die wordt toegewezen aan een goddelijk opperwezen.³ De Codex is een van de oudste gekende wetboeken in de wereld. Het behandelt tal van regels met betrekking tot diefstal, de schending van eigendom, het statuut van de vrouw, de positie van slaven, de land-

bouw, het erfrecht, enzovoort, en voorzag ook gepaste straffen in geval van overtreding. Opmerkelijk zijn de gedetailleerde regels van een procesrecht, die aantonen dat men in die tijd reeds bewust was van het belang van een rechtssysteem. Rechters hadden de taak om uitspraken te doen in conflicten tussen mensen op basis van de opgelegde regels en wetten. Die wetten stonden letterlijk ‘in steen gegrift’, wat betekent dat niemand, ook de koning niet, ze kon veranderen. Alleen heel specifieke gevallen, zoals beschuldigingen van misbruik van bovennatuurlijke krachten, werden onderworpen aan een soort godsoordeel.

Codex Hammurabi
© Musée du Louvre

Een ander voorbeeld van morele normen los van goddelijke bepalingen is het Egyptische Dodenboek, een compilatie van teksten geschreven op grafmuren en op papyri tussen de 16de en de 10de eeuw v.o.t. In dat Egyptische Dodenboek staan de vermaarde ‘Betuigingen van onschuld’, teksten van ca. 1550 tot 950 v.o.t. die veel ouder zijn dan de Bijbelteksten. Ze bevatten een reeks morele normen die verrassend actueel klinken: ‘Ik heb niet gestolen, ik heb de graanmaat niet vervalst, ik heb geen woekerwinst gevraagd, ik heb niet gelogen. Ik heb geen kwaad gedaan tegen mensen, ik heb geen geweld gepleegd tegen een arme mens, ik heb de mond van kinderen hun melk niet onthouden, ik heb brood gegeven aan de hongerigen, water aan de dorstigen, kledij aan de naasten. Ik heb niemand doen lijden, ik heb niemand doen wenen, ik heb het vee niet mishandeld.’⁴ Deze morele instructies zijn verrassend actueel maar ook logisch in de context van het toenmalige Egypte. En belangrijk, ze werden opgesteld door mensen die beseften dat ze nood hadden aan eenvormige morele instructies om hun samenleven mogelijk te maken.

Egypte werd doorsneden door de Nijl, een van de langste rivieren van de wereld met een lengte van meer dan 6.000 kilometers. In een eerste stadium voerden de bewoners langs de Nijl alleen ruilverkeer met hun directe burens. Maar al snel groeide de handel tussen mensen en stammen die over een langere afstand woonden. Daarom had men ook nood aan regels die golden voor het hele Nijlgebied. Vandaar bepalingen als 'ik heb de graanmaat niet vervalst' en 'ik heb de gewichten niet vervalst'. Dergelijke normatieve bepalingen moesten zorgen voor de nodige zekerheid om handel juist mogelijk te maken. Een andere norm bepaalde dat men geen dijken of afdammingen mocht bouwen om het water van de Nijl voor de eigen landbouwgrond voor te behouden. Wie dat wel deed, onthield immers het water voor hoger of stroomafwaarts gelegen percelen die dan droog en onvruchtbaar bleven.

Satellietfoto van de Nijl

© NASA

Dijken bouwen in de Nijlvallei voor eigen gewin was dus immoreel en derhalve verboden. Morele normen dienden bijgevolg om het vertrouwen te vergroten zodat de bewoners van de Nijlvallei en Egyptenaren van Noord en Zuid met elkaar goederen konden uitwisselen zonder vrees om bedrogen te worden. En de farao keek erop toe, behandelde klachten en bestrafte de overtreders van deze normen. Hij deed dit vanuit het besef dat menselijk samenleven anders onmogelijk zou zijn en misbruiken of overtredingen van deze bepalingen zijn rijk zouden ondermijnen.

In het Oude Griekenland en het Romeinse Rijk hanteerde men allerlei regels en wetten om de eenheid te bevorderen, de veiligheid te vergroten en het samenleven mogelijk te maken. Ook dat waren door mensen opgestelde morele normen waarvan de naleving door rechters werd opgevolgd. De Grieken en Romeinen waren polytheïstisch en geloofden dus in verschillende goden, waarvan ze sommige vereerden. Maar die goden werden niet altijd beschouwd als na te volgen morele voorbeelden, integendeel. De Griekse dichter Xenophanes (560-478 v.o.t.) stelde bijvoorbeeld dat er van de Griekse goden geen ethische boodschappen uitgingen. ‘Bij de Griekse goden valt er weinig meer te beleven dan ‘klepten, moicheuein te kai allèlous apateuein’: “stelen, hoereren en elkaar bedriegen”.⁵ Uit tal van voorbeelden blijkt dat de Atheners en Spartanen zelf morele regels opstelden waaraan de inwoners zich moesten houden. Zo was het voor de Spartaanse vrije mannen een uitdrukkelijke plicht om met hun leven hun stad te beschermen tegen aanvallers. Honderden Spartanen hebben dan ook bij de slag bij de Thermopylae in 480 v.o.t. het Perzische leger van Xerxes tegengehouden en tot hun dood bevochten.⁶ Een overblijfsel is het grafschrift van de Griekse dichter Simonides van Ceos op het monument bij de Thermopylae.⁷ *Ὁ ξείν’ ἀγγελλεῖν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῆδε. Κεῖμετα τοῖς κεῖνῳ ῥέμασι πεῖθομενοι.* ‘Vreemdeling, ga aan de Lacedemoniërs (Spartanen) melden. Dat we hier liggen, trouw aan hun voorschriften (wetten).’

In het Oude Athene werden morele normen opgesteld die volkomen losstonden van goddelijke bepalingen. Rond 508 v.o.t. voerde de Griekse staatsman Kleisthenès (ca. 570-507 v.o.t.) een reeks bepalingen in die de grondslag vormden voor de latere democratische structuur onder Pericles (495-429 v.o.t.). Zijn uitgangspunt was dat burgers over een reeks politieke rechten beschikten maar ook een aantal verplichtingen hadden. Om al te grote conflicten te vermijden die de eenheid van de samenleving in gevaar zouden kunnen brengen, voerde hij het Ostracisme of schervengericht in, een soort stemprocedure waardoor men ongewenste personen uit de stad kon verbannen. Een eerste (zij het nog tot vrije mannen beperkte) vorm van democratie kwam er onder Pericles vanaf 444 v.o.t. Hij voerde onder meer een systeem in van vergoedingen aan rechters en anderen die publieke functies vervulden. Zij moesten waken over de naleving van de regels en wetten die door de volksvergadering werden goedgekeurd. In deze periode kende men in Athene ook een enorme culturele en filosofische opbloei. Socrates had invloed op de ontwikkeling van de ethica. Zo verzette hij zich tegen de sofistieke visie dat morele waarden en normen slechts een relatieve betekenis zouden hebben en dat kennis op ethisch vlak onmogelijk zou zijn. Zijn ideeën werden door Plato vereeuwigd.

Ook de Romeinen kenden een uitgebreid rechtssysteem. Een van de eerste geschreven wetteksten was de *Lex Duodecim Tabularum* of *Twaalf tafelenwet* van 451 v.o.t. Het bevat een hele reeks bepalingen van privaatrecht en publiekrecht die de basis vormden voor het Romeins recht. Deze wetten werden opgesteld door *decemviri consulari imperio legibus scribundis*, een groep van tien mannen die de ongeschreven regels van het gewoonterecht neerschreven op twaalf bronzen tafelen. De inhoud van deze wetten werd beschreven door Cicero (106-43 v.o.t.).⁸ Vanaf 366 v.o.t. werd het ambt van *praetor* ingevoerd die de bevoegdheid had om recht te spreken binnen een bepaald gebied of stad. Later kreeg de *praetor* ook de mogelijkheid om edicten uit te vaardigen waarbij hij een beroep deed op een raad van rechtsgeleerden die hem adviseerden. Op die manier kregen normen een dynamisch karakter en evolueerden ze mee met de maatschappelijke ontwikkelingen. Onder het keizerrijk taande de macht van de rechtsgeleerden en eigende de Keizer zich de *tribunicia potestas* (de macht van de volkstribuun) toe, waardoor hij niet alleen een persoonlijke onschendbaarheid verkreeg maar in feite ook almachtig werd om in rechtszaken te oordelen.

Een belangrijk keerpunt kwam er toen keizer Theodosius (379-394) op het oecumenisch Concilie van Constantinopel in 381 het christendom tot staatsgodsdienst verhief. Heel wat elementen uit het Romeins recht bleven nog eeuwenlang behouden, maar de impact van de Bijbelse voorschriften als basis voor de moraal, groeide gaandeweg. Op dat Concilie werden de fundamentele doctrines van het christendom vastgelegd, zoals de erkenning van de Heilige Geest als deel van de drievuldigheid, en werden ketterse bewegingen veroordeeld. In 385 werden de eerste ketters terechtgesteld waardoor de vervolgde kerk een vervolgende kerk werd. 'Voor de eerste maal brengen christenen andere christenen om het leven vanwege een afwijkende geloofsopvatting,' schrijft Hans Küng.⁹ Onder het keizerschap van Theodosius zou Siricius als bisschop van Rome (384-399) als eerste de titel 'paus' aangenomen hebben.¹⁰ Hij schreef ook het eerste pauselijke decreet dat bewaard is gebleven en waarmee hij zijn beslissingen als wet oplegde aan de andere bisschoppen. Op het derde oecumenische concilie in Efese in 431 ging de Kerk verder in haar strijd tegen de andersdenkenden en het opleggen van (morele) regels die gebaseerd waren op de Bijbel, in het bijzonder op de vier evangeliën.

Paus Gregorius VII (1073-1085) vaardigde in 1075 het *Dictatus papae* uit, dat de paus het hoogste gezag binnen Kerk en maatschappij verleende. De titel 'papa' werd vanaf dan uitsluitend toegekend aan de bisschop van Rome die werd beschouwd als de opvolger van de apostel Petrus

en als de enige ‘plaatsbekleder van Christus’. Het was een belangrijke ingreep waardoor de paus ‘het hoogste gezag van Christus op aarde (werd), aan welk geestelijk gezag alle christenen en niet-christenen, alle geestelijke en wereldlijke gezags- en ambtsdragers onderworpen en gehoorzaamheid verschuldigd waren’.¹¹ De paus kende zichzelf het recht toe om wereldlijke leiders, zelfs keizers en koningen, te excommuniceren en hun onderdanen in dat geval te ontslaan van hun eed van trouw. Paus Lucius III (1181-1185) vaardigde de bul *Ad Abolendam (Met het doel uit te roeien)* uit, wat algemeen beschouwd wordt als de start van de *Inquisitio haereticae pravitatis*, de kerkelijke rechtbank. In 1211 werden de *Regels van Pamiers* opgesteld die bepaalden dat de inquisitie de kettters zou aanwijzen en een passende straf opleggen, waarna de wereldlijke macht de opgelegde straf zou uitvoeren. Inquisiteurs waren geestelijken die alleen verantwoording moesten afleggen aan God en aan de bisschop van het diocesis waar ze actief waren. Later waren inquisiteurs vooral dominicanen die direct onder het pauselijk gezag stonden zodat ook bisschoppen konden vervolgd worden.

Dat een dergelijke moraal gebaseerd op ‘heilige teksten’ kon leiden tot de meest immorele handelingen werd ondermeer duidelijk in de strijd van de toenmalige Kerk tegen de hekserij. Paus Innocentius VIII (1484-1492) schreef de beruchte bul *Summis desiderantes affectibus (Omdat we ten zeerste verlangen)* waarmee hij zijn goedkeuring gaf aan de vervolging van magiërs en heksen. Op basis van het boek *Malleus Maleficarum* dat geschreven werd door de dominicanen Heinrich Institoris en Jacob Sprenger, werden duizenden vrouwen door de inquisitie aangeduid als heks, gefolterd en verbrand of verdrinken.¹² Hans Küng omschrijft de ketter- en heksenvervolging als ‘de grootste, niet door oorlog bepaalde massamoord op mensen door mensen in Europa’ met uitzondering van de jodenvervolgingen.¹³ Toch groeide er intussen ook steeds meer kritiek op de geestelijken en de kerk van Rome. Vooral het systeem van de aflaten, waarbij mensen de straf voor hun zonden konden afkopen met allerlei rituelen, onder meer door het betalen van een som geld, en dat steeds ruimer werd toegepast door bisschoppen en lokale geestelijken, zorgde voor onvrede. Ook de levenswandel van de pausen begon steeds meer onderwerp van kritiek te vormen.

Dit alles leidde tot de grootste scheuring binnen de geschiedenis van het christendom, de Reformatie. In 1517 nagelde de augustijner monnik Martin Luther (1483-1546) zijn 95 stellingen op de poort van de nieuwe kerk in Wittenberg, waarin hij zich vooral uitsprak tegen de handel in aflaten, maar ook tegen de stelling dat alleen de paus de echte ‘uitlegger van de heilige schrift’ was en dat de paus als enige een concilie

kon bijeenroepen. Voor Luther stond de de Bijbel boven elk menselijk gezag. Ook de Zwitserse reformator Zwingli (1484-1531) hekelde de hypocrisie van de katholieke Kerk zoals de verering van heiligen, het celibaat, de geldzucht van de geestelijke leiders, de woeker aan belastingen en het moreel schandelijke gedrag van sommige pausen en kardinalen. Zo ontstond de grote scheuring binnen het christendom waardoor zowat één derde van de toenmalige gelovigen overstapte naar het protestantisme, dat door een gebrek aan centraal gezag al snel uiteenviel in talrijke denominaties. Enkele jaren later volgde een andere scheuring. De Britse koning Hendrik VIII wou scheiden van zijn vrouw maar kreeg geen toestemming vanuit Rome. Dat leidde tot de afscheiding van de anglicaanse kerk in 1531.

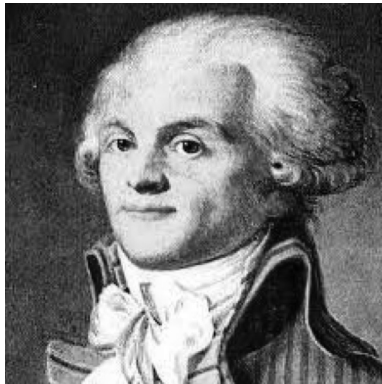

Maarten Luther geschilderd door Lucas Cranach de Oude
© Lutherhuis Wittenberg

Dat betekende niet dat men het christendom als basis voor de moraal in vraag stelde, integendeel. Luther, Calvijn, Zwingli en andere critici van de paus benadrukten dat iedereen de Bijbelse bepalingen letterlijk moest volgen. Daarbij leidde de Hervorming tot onnoemelijk veel geweld en doodslag die de volgende eeuwen talloze slachtoffers zou maken. Denk aan de verdrijving en afslachting van de protestanten door de Spaanse katholieke overheid in Vlaanderen en Brabant in de 16de eeuw, de Bartholomeusnacht in Frankrijk in 1572 waarbij duizenden hugenoten (protestanten) door katholieken werden afgemaakt, de gruwelijke conflicten tussen katholieken en protestanten in Engeland, de Dertigjarige oorlog van 1618 tot 1648 waarbij katholieke en protestantse vorsten elkaar bevochten. Op basis van diezelfde christelijke moraal werden talloze indianen in Amerika, de nieuwe Wereld, vermoord of tot slaaf gemaakt. Soortgelijk geweld werd trouwens ook

gebruikt tegen ongelovigen en andersdenkenden in de moslimwereld op basis van de Koran.

Pas onder invloed van de Verlichting kwam er een beweging op gang om medemensen met een andere huidskleur, een andere traditie en een ander geloof niet langer te onderdrukken en als beesten te behandelen terwijl de Kerk de slavernij ondersteunde. De cruciale omwenteling kwam er met de Franse Revolutie in 1789. In Frankrijk moesten de religieuze bepalingen plaats maken voor de *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger*. Maar die Revolutie ontaardde in een bloedbad. Gelovigen zagen hierin het failliet van het atheïsme. Maar filosoof Etienne Vermeersch weerlegt dit. ‘De Franse Revolutie was niet atheïstisch. Artikel I van het Decreet van 18 floréal an II erkent “*l’existence de l’être suprême et de l’immortalité de l’âme*” en boven de ingang van de kerk van Saint-Sulpice in Parijs, die ten tijde van de revolutie werd omgevormd tot een tempel van de rede, staat nu nog de tekst van dat decreet. Robespierre was geen atheïst en had het in zijn toespraken vaak over het “Opperwezen”.¹⁴ Robespierre was een Franse advocaat die aan het hoofd stond van het Schrikbewind tijdens de Franse Revolutie en tal van mensen liet ombrengen. Hij keerde zich tegen radicale atheïsten en beschouwde zichzelf als een soort hogepriester van de Cultus van het Opperwezen dat in de plaats moest komen van het christendom.

Maximilien de Robespierre (Anoniem)

© Musée Carnavalet

Ondanks de opkomst van het democratische gedachtegoed bleven de christelijke kerken bij hun claim dat een moraal alleen kon gebaseerd zijn op het geloof. Sterker nog, ze verzetten zich tegen de Verlichtingsidealen. Pius IX (1846-1878) veroordeelde het indifferentisme, het protestantisme, de democratie, het liberalisme, het socia-

lisme en het communisme. Hij schreef een encycliek met de ‘Syllabus van Dwalingen’. Hij organiseerde een Concilie van 1869 tot 1870 dat zich keerde tegen de nieuwe ontwikkelingen en liet het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid afkondigen. Hij verplichtte katholieke onderwijzers en theologen om de antimodernisteneed af te leggen. Seminaristen en studenten mochten niet langer kranten lezen.¹⁵ Ook paus Pius XI (1922-1938) regeerde zoals zijn beruchte voorgangers. Hij verwierp de democratie en sloot concordaten met Letland, Beieren, Polen, Roemenië, Litouwen, Pruisen, Oostenrijk en Joegoslavië.¹⁶ In 1929 sloot Vaticaanstad het verdrag van Lateranen met Mussolini waarbij de kerk Italië officieel erkende. Op die manier kreeg de paus opnieuw het wereldlijk gezag over een eigen staat, het Vaticaan, vandaag nog steeds het enige land in Europa zonder een onafhankelijk rechtssysteem. Nadien zou Pius XI ook concordaten sluiten met de fascistische regimes van Spanje en Portugal en met het Duitse nazi-regime.

Sommige historici, theologen en filosofen stellen dat de gruweldaden van Stalin, de Holocaust onder Hitler, de twintig miljoen doden onder Mao, en de Killing Fields in Cambodja enkel mogelijk waren omwille van het atheïsme. Maar het atheïsme is geen doctrine. We citeren opnieuw Etienne Vermeersch: ‘Er waren nazi’s die in de praktijk atheïstisch waren, maar het nazisme als zodanig was bij monde van Hitler niet atheïstisch, want hij had het geregeld over de Voorzienigheid (*Die Vorsehung*), waarbij iedereen wist dat hij een soort God bedoelde, en in artikel 24 van het programma van de NSDAP stond dat de partij opkwam voor een positief christendom. De enigen die daar in de praktijk van afweken en een eigen christelijke religie ontwierpen, waren SS-ers die als religie ‘*gottgläubig*’ opgaven, dus gelovig in God. De grote meerderheid van de 32 miljoen Duitse protestanten en 20 miljoen Duitse katholieken steunden het nazi-regime. En de soldaten van de Wehrmacht droegen koppelriemen met de tekst *Gott mit uns*. Sterker nog, zowat alle katholieke bisschoppen en protestantse leiders spoorden de Duitsers aan om Hitler in zijn oorlogen te steunen en paus Pius XII heeft het regime en Hitler nooit veroordeeld. Je kunt niet zeggen dat het nazi-regime atheïstisch was.’¹⁷

Net zoals de paus in het christendom kende het nazisme en communisme één onfeilbare leider die men totale gehoorzaamheid verschuldigd was en op wie men een eed van trouw aflegde. Net zoals men een Bijbel en Koran had, bestond er *Mein Kampf* van Hitler, *Wat te doen* van Lenin, *De vragen van het leninisme* van Stalin, en *Het Rode Boekje* van Mao. Net zoals de martelaren in het vroege christendom kenden het nazisme en het communisme hun eigen martelaren. Hitler liet de

doden van de mislukte putsch in München herdenken. Er bestonden ook Hitler-altaren. Kruisbeelden maakten plaats voor beeltenissen van Hitler en Stalin. En net zoals de meeste religieuze leiders waren de dictators grote voorstanders van de nataliteit, kwestie van de gezondheid van de natie te verzekeren, waarbij moeders met veel kinderen gehuldigd werden. Er bestaan dus tal van overeenkomsten tussen religies en totalitaire systemen. ‘Samengevat kunnen we zeggen dat de stelling dat de Franse Revolutie en het nazisme atheïstisch waren, totaal fout is, en dat het atheïsme van de communistische staten irrelevant was met betrekking tot hun misdaden: het dogmatische en totalitaire karakter van die systemen vormde de doorslaggevende factor,’ aldus Vermeersch.¹⁸

In elk geval is duidelijk dat morele normen het product zijn van menselijk samenleven. Dat blijkt uit antropologisch onderzoek. Religie heeft in de loop van de geschiedenis ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld, maar zoals we zagen, was daar geen noodzaak toe. Het beste voorbeeld is ongetwijfeld de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* die in 1948 werd aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties en die een belangrijke juridische standaard vormt in de normatieve wetenschap. Andere voorbeelden zijn het *Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden* dat in 1950 werd aangenomen, en het *Verdrag inzake de Rechten van het Kind* dat werd aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1989. Al deze verdragen hebben geen vermeende goddelijke oorsprong maar zijn mensenwerk. Ze bevatten elk op zich een reeks breed gedragen waarden, en vormen het kader en het richtsnoer voor tal van normen in de vorm van wettelijke bepalingen ter bescherming van de rechten en vrijheden van mensen. Wie meent dat zijn rechten worden geschaad, kan een procedure aanspannen bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

De basis van de moraalfilosofie is een product van de menselijke geschiedenis, en niet van goden of mythische krachten. ‘Ethiek is een “menselijk” gezichtspunt en de geldigheid van ethische waarden is niet afhankelijk van het bestaan van één of andere god.’¹⁹ Een moraal is niet gebaseerd op goddelijke geboden maar het product van menselijk handelen om samenleven mogelijk te maken. Een morele handeling die gebaseerd is op een goddelijk voorschrift, is vanuit ethisch standpunt problematisch omwille van de intrinsieke dwang die ervan uitgaat. Goddelijke geboden moeten immers onverkort gevolgd worden om God te behagen. Sterker nog, wie handelt overeenkomstig Gods wil – zoals neergeschreven in heilige teksten – doet dat in essentie omdat hij (of zij) hier later voor beloond, of bij gebreke, voor gestraft zal

worden. Goed doen is in dat geval geen gevolg meer van een eigen morele overtuiging, maar van een voorschrift dat enkele duizenden jaren geleden als goed of kwaad werd beschouwd. Mensen die deze visie op moraal volgen, beschouwen moraal en morele normen dan ook als onveranderlijk en onaantastbaar.

Het maken van afspraken, het opleggen van bindende voorschriften en het verkondigen van wetten vloeide voort uit de noodzaak om samenleven van mensen binnen een bepaald grondgebied mogelijk te maken. Morele normen zijn dus het product van mensen die de samenhang van de groep wilden beschermen en versterken. Aangezien die groepen oorspronkelijk heel beperkt waren en in zichzelf gekeerd, waren ze vaak heel efficiënt binnen de groep zelf. Ze waren immers gericht op mensen die er eenzelfde mensvisie, geloof of loyaliteit aan een volk op nahielden. Maar ze waren nadelig voor diegenen die daar niet toe behoorden. Naarmate de interdependentie tussen mensen van diverse groepen groter werd, moesten morele normen dan ook worden aangepast. Anders gezegd, naarmate de morele kring groter werd, groeide het besef van de noodzaak aan normen die aanvaard werden door mensen met uiteenlopende meningen. Ethiek is in die zin nooit een vast gegeven geweest maar een dynamisch proces waarbij men rekening hield met de morele kring waarvoor ze bedoeld was. En die morele kring is in de loop van de menselijke geschiedenis steeds groter geworden.

In een eerste fase bestond de morele kring alleen uit de leden van de eigen familie of stam waartoe men behoorde. Mensen kunnen enkel overleven in groep en dank zij de steun van anderen. Een baby die geboren wordt, heeft geen kans tot overleven als het niet geholpen wordt door medemensen. We zijn dus afhankelijk van onze naasten. Dat laatste begrip is belangrijk in de moraalwetenschap. Want wie zijn de 'naasten'? In tal van religieuze teksten gaat het om diegenen die eenzelfde geloof belijden. Zeg maar een bekommernis met diegenen die er dezelfde ideeën op nahouden. Die bekommernis, anderen noemen het 'naasteliefde', is begrijpelijk. Je zult sneller overeenkomen met mensen die er dezelfde gebruiken, tradities en ideeën op nahouden. In die zin moet je de Bijbel over de plicht ten aanzien van de 'naaste' begrijpen. 'Het wezenlijk punt in de ontwikkeling van de sociale moraal is nu dat in de loop van de ontwikkeling van de maatschappijen, die altijd maar groter en groter geworden zijn en ook het begrip "naaste" daardoor verbreed werd,' aldus Etienne Vermeersch.²⁰ Wie de Bijbel leest begrijpt dit. Daarin staat dat elke Israëliet een naaste is, maar een inwoner van Kanaän niet.²¹ Israëlieten hadden in die optiek dus wel rechten, maar de anderen niet.